

**M.P.VAQIFIN ŞEİRLƏRİNDƏ ÇOXMƏNALI
SÖZLƏR VƏ OMONİMLƏR****S.M.SEYİDOVA*****Bakı Dövlət Universiteti***

Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin tarixində M.Füzulidən sonra bütöv bir dövr yaradan M.P.Vaqifdir. Onun üslubu klassik üslub, şifahi xalq yaradıcılığı və canlı dilin sintezindən ibarətdir.

Ümumiyyətlə, «M.P.Vaqif ədəbi – bədii təfəkkürün (və ədəbi – bədii dilin) milli əsasında inkişafını mütləqləşdirdi, - onun xidməti nəticəsində folklor üslubu klassik üslubun nüfuzunu sındıraraq aparıcı mövqeyə çıxdı; bundan sonra ədəbi-bədii təfəkkürün (və ədəbi-bədii dilin) perspektivlərini, bir qayda olaraq, folklor üslubu müəyyən etdi» (4, 94).

M.P.Vaqif həm klassik janrlarda, həm də folklor janrlarında yazıb – yaratmış, lakin həmin janr tipologiyalarının hər ikisində, adətən, eyni dil – üslub tipologiyası nümayiş etdirmişdir – janr müxtəlifliyinin bu cür dil – üslub inteqrasiyası ədəbi – bədii dilin milliləşməsi dövrünün mühüm əlamətlərindən biridir ki, həmin işi XVIII əsrdə məhz M.P.Vaqif yekunlaşdırır.

«Vaqifin yaradıcılığı bütövlükdə XVIII əsrin ikinci yarısına düşür, - şair yarım əsr yazıb yaratmış, bununla belə Məhəmməd bəy Cavanşir tərəfindən evi talan olunduğundan əsərlərinin müəyyən hissəsi məhv edilmişdir; ona görə də Vaqifin üslubu bir qədər məhdud kontekstdə öyrənilir. Lakin keyfiyyətcə, mövcud material (müxtəlif mənbələrdən yığılmasına baxmayaraq) şairin apardığı axtarışların istiqamətini müəyyən etməyə imkan verir» (5, 127-128).

Vaqifdə dilin milliliyi təfəkkürün normativ milliliyindən gəlir; klassik janrlardakı şeirlərində işlətdiyi ifadə – obrazları ilə folklor janrlarındakı şeirlərində işlətdiyi ifadə – obrazlar bir-birinin eynidir.

Vaqifin sözə münasibəti, ümumən, dövrün təfəkkür tərzinin münasibətidir, XIII – XVIII əsrlərdə ədəbi – bədii dilin funksional qnoseoloji məzmununu Vaqif qədər dəqiq əks etdirən ikinci bir sənətkar yoxdur.

Dilin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də sözlərin çoxmənalılığdır. Sözün bir və ya bir neçə mənası ola bilər. Bununla əlaqədar olaraq sözlər təkmənalı və çoxmənalı leksik vahidlərə ayrılır. Sözün bir neçə mənada işlənməsi ünsiyyət zamanı anlaşılmazlıq törətmir. Çünki sözün mənası hər dəfə mətn vasitəsilə dəqiqləşir və aydınlaşır. Məhz mətn sözün müxtəlif mənalara malik olmasını açıb göstərir.

Məsələn, «baş» sözü çoxmənalıdır. «Bədənin kəllə hissəsi» - bu, baş sözünün əsas ilkin mənasıdır. Həmin məna ilə yanaşı, «baş» sözü aşağıdakı mənalar da ifadə edir.

1. «Zəhin, şüur;
2. Bir şeyin ən yuxarı hissəsi, təpəsi, zirvəsi, üstü (ağacın başı,

- dağın başı);
3. Bir şeyin qalın, çıxıq, yumru ucu, təpəsi (mıxın başı);
 4. Kənar, qıraq, yan (süfrənin başı);
 5. Bir şeyin başlandığı yer, başlangıç (çayın başı, həftənin başı);
 6. Uzunluğu olan bir şeyin son nöqtəsi, qurtaracağı, kənarı, son hissəsi
 7. (xalçanın başı);
 8. Bir şeyin ön tərəfi, əsas hissəsi (gəminin başı);
 9. Yuxarı tərəf, hörmətli yer (məclisin başı);
 10. Saymaq üçün hesab vahidi. Ailə üzvü, nəfər, adam mənasında (beş baş və s.);
 11. Vəzifəcə böyük olan: başçı, rəhbər, birinci, böyük (baş mühəndis, baş elmi işçi);
 12. Əla, ən yüksək, ən yaxşı, ən seçmə (baş mal)» (2, 228-230).
- Bu mənaların dəqiqləşdirilməsi mətn vasitəsilə mümkün olur. Mətnin xarakterinə və məqsədinə müvafiq həmin mənələrdən hər dəfə yalnız biri işlənir. Məs:

Vaqif ki, düşübdür əqlü kamaldan,
Əksik olmaz **başı** qovğadan, qaldan.

Bağrım başın şan – şan eylədin, dəldin.

Dolanım başına, az qala öldüm.

Oda yaxdın **ciyərimin başını**,
Vaqif der: dıldarım, neçün ağladın?
Xəstə Vaqif ölsə, **başına fəda**,
Ta ki, olsun sənin canın sağ, gəlin!

Özgə ilə hərgiz olmaya işi,
Qafiyə, qəzəldən həm **çıxa başı**.

Ağlım başdan getmiş, olmuşam Məcnun.

Ağ üzündə siyah saçı burməyi,
Dal gərdəndən düşüb **baş endirməyi**.

Həsərətindən könül dönübdür qana,
Baş çəkməyə bizim halə gəlirmi?

Surətini çəkdi ol gün ki, nəqqaş,
Camalını qıldı hər **gözəldən baş**.

Gedibən kuyində qıllam şivəni,
Yığaram başıma dostu, düşməni.

Klassik şeir üslubunda yazılan əsərlər müxtəlif adlarla tanınır: qəzəl, müxəmməs, müstəzad, məsnəvi, qəsidə, nət, mədhiyyə... Bu səpkidə yazılan əsərlər, əslində, Füzuli məktəbinin davamı mahiyyətində yazılmış əsərlərdir. Bu mərhələdə klassik şeir üslubunda yazılmış əsərlərdə

artıq bu zaman arxaikləşmiş bəzi sözlər və morfemlər də Füzuli əsərlərində olduğu kimi işlənmişdir:

qıl (et) – Ruzigarə qıl tamaşa, karə bax, kirdarə bax.
Mən fəqirə əmr qılmışdı siyasət etməyə ...

Vaqifin klassik üslubda yazılmış əsərlərində ərəb, fars tərkibləri, hətta tərkiblər birləşməsi az deyildir və bunlar Füzuli qəzəllərində işlənmiş tərkiblərə çox oxşayır. Belə tərkiblər daxilində çoxmənalı sözlər də vardır. Məsələn:

Kim ki sövdayı – səri – zülfi – pərişanə **düşər**.
Gah zindanə, gəhi cahı – zənəxdanə **düşər**.

Ümumxalq dilinə məxsus cümlə tipləri, ifadələr, xüsusən çoxmənalı sözlər şairin həm folklor, həm də klassik janrlardakı əsərlərində özünü göstərir.

«Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə **düşmək** felinin iyirmi beş mənası öz əksini tapıb (2, 723 -727).

Bu felin rəngarəng mənə çalarları müxtəlif janrlı şeirlərdə sənətkar tərəfindən məharətlə verilmişdir. Məsələn:

O **oda** ki, mən **düşmüşəm** yanırım,
Düşməsin heç müsəlmanlar, əfəndi.

Eşqə düşmək sənə düşməz, qocalıbsan belə dur,
Belə işlər yenə **Vaqif kimi oğlanə düşər**.

İran ilə Turan, Hələbü, Məkkə, Mədinə,
Bunlarla belə sənciləyin can **ələ düşməz**.

Bir **dərdə düşübdür**, xəstəhal olub,
Çox bəlaya olur həvalə Vaqif.

Çoxmənalı «etmək» felinin malik olduğu mənaların hər biri həmin felin bilavasitə əlaqəyə girdiyi, bağlandığı sözün nominativ mənası ilə müəyyənləşir. Vaqif çoxmənalı sözlərdən istifadə edərək folklor üslubunu klassik üslub materialı ilə zənginləşdirmişdir.

Ağla dözümlü, ayrılırsan canandan,
Hər kəsi ki, görsən, **şikayət eylə**.

Öldün – getdin, bəlkə, yarı görmədin,
Kəbeyi – kuyini **ziyarət eylə**.

O alma yanağı, büllür buxağı,
Allah, bəd nəzərdən **səlamət eylə**.

Cəllad tək gözləri alsa canımı,
Namərdəm, əgər mən **aman eylərəm**.

Molla odur, hər nə görsə kitabda,
Höküm eyləsə, ola haqda – hesabda.

Tərk eyləmək öz qulunu sultanə düşərmi?

Vidadidən gələn kağız məni **fərxəndə hal etdi**,
Bu halı gördü qəm filhal məndən **intiqaal etdi**.

Cavahirlər **xərc edərəm** şanına,
Əgər müştəq olsan sözə, Fatimə.

«Etmək», habelə onun üslubi variantı olan «eləmək» sözünün yuxarıda verilmiş mənalarının hər biri danışan və dinləyən tərəfindən yalnız xüsusi kontekstual şəraitdə aydın olur və bu mənalar, bir tərəfdən, sözün semantik strukturunun daxili formasının zənginliyi ilə müəyyənləşirsə, digər tərəfdən, felin birləşdiyi söz və sözlərdən, kontekstdən asılı olur. «Felin konkret mənasının təzahürünə xidmət edən ad öz leksik müstəqilliyini itirmədən eyni zamanda həm də semantik aktualizator kimi çıxış edir» (6, 20). Azərbaycan dilində fellər, əsasən, bu sözün – ismin müdaxiləsi ilə çoxmənalılıq qazanır. Dilimiz çoxmənalı fellərlə olduqca zəngindir. Varlığın müxtəlif proseslərini adlandıran fellərə çoxmənalılıq daha çox xasdır. Fellər müxtəlif anlayışlar bildirir, yəni bir cür səslənən fonetik tərkib müxtəlif hərəkətləri və prosesləri adlandırma bilir ki, bu da dil üçün olduqca faydalı bir hadisədir.

Çoxmənalılıq problemi bilavasitə omonimlik problemi ilə bağlıdır. Bunların bir-birindən tamamilə fərqli leksik – semantik hadisə olmasına baxmayaraq, hər iki kateqoriya arasında qarşılıqlı əlaqə vardır. «Məlumdur ki, omonimlər dildə yalnız təsadüfi səslənmə eyniyyəti nəticəsində deyil (məs: yaş – nəmlik və yaş – il, təvəllüd, maya – qatıq, xəmir mayası və maya – dəvə, dad – fəryad və dad – tam, yazı – əlifba və yazı – düzlük, səhra), həm də çoxmənalılığın parçalanması, yəni semantik proseslər nəticəsində əmələ gəlir» (11, 148).

Belə ki, çoxmənalı sözün mənalarından biri sözün mənalar sistemindən ayrılıb müstəqil bir söz kimi də çıxış edə bilər. Bunun nəticəsində omonim yaranır.

Vaqif öz şeirlərində omonimlərdən çox məharətlə istifadə etmiş, həqiqi söz sənəti nümunələri yaratmışdır:

Gözəl boylu, gözəl xuylu, gözəl yar,
Nə gözəlsən, geyinibsən **alı** sən.

Cözəl canı munca yetər, gözəl, üz,
Gözəl deyil, etmə, gözəl, **alı** sən.

«Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə «al» sözünün aşağıdakı mənaları verilməmişdir: al¹ – 1) qırmızı; 2) məc. qızmaq; 3) köhn. ənlük, qadınlardan istifadə etdikləri qırmızı boyaq; al² – köhn. hiylə, məkr; al³ – mövhumi surət, quleybanı (1, 18). Yuxarıdakı nümunələrdə «al» sözündən omonim kimi belə istifadə olunmuşdur: al- **qırmızı** rəng; al – **hiylə**.

Sığındım qüdrətin nə sayəsinə,
Kərəm eylə, gəl canımdan budaq **al**.

Açılsın bənövşə, demə lələdir, -
Qanlı sirişkimdən olmuş budaq **al**.

Bu misralarda da «al» sözü omonim kimi verilib: 1) qırmızı rəng və 2) əmr feli.

Gözəl saqi, gözəl tutub, gözəl kəs,
Gözəl doğru kabab bağrım, gözəl kəs.

Gözəl cavan, gözəl adam, gözəl kəs,
Bir gözəl kimsənin gözəl alısən.

«Kəs» sözü bu bənddə əmr feli və şəxs, kimsə, adam (3, 688) mənalarında işlənmişdir.

«Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə «dağ» sözünün mənaları belə müəyyənləşdirilir.

Dağ¹-1) yerin hündür hissəsi; 2) məc. ucalıq, böyük, 3) məc. arxa, himayədar.

Dağ²-1) damğa, qızdırılmış dəmirle qoyulmuş iz, 2) sonadək əridilən şey, 3) yandırmaq, adlamaq (1, 69).

Aşağıdakı misralarda «dağ» omonimi belə verilmişdir:

Səhər – səhər əsən qiblə yelləri,
Heç yolun düşdümü canan **dağına**?

Sinəmdə mən özgə **dağı** neylərəm,
Qoymuşam canımı canan dağına.

Vaqif şeir dilimizi ərəb, fars tərkiblərindən, müəmmalı ifadələrdən təmizləyərək, canlı xalq dilinin obrazlı ifadələrindən istifadə etmək yolu ilə sadələşdirmiş və zənginləşdirmişdir. Vaqifin poeziya dilinə gətirdiyi yeniliklər bu günə qədər realist şeirimizin inkişafı üçün əsas bir zəmin olmuşdur. Vaqifin, təxminən, yarım əsr ərzində (XVIII əsrin ikinci yarısında) ardıcıl müdafiə etdiyi dil-üslub tipologiyası XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq özünün görkəmli nümunələrini yetirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 2005, 452 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I c. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 740 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II c. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 792 s.
4. Cəfərov N. Füzulidən Vaqifə qədər. Bakı: Yazıçı, 1991, 168 s.
5. Cəfərov N. Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi. Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1995, 208 s.
6. Məmmədov İ. Azərbaycan dili semasiologiyasına giriş. Bakı: ADU nəşri, 1988, 86 s.
7. Molla Pənah Vaqif. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1952, 233 s.
8. Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1960, 260 s.
9. Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1988, 192 s.
10. Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 264 s.
11. Müasir Azərbaycan dili. I hissə, Bakı: Elm, 1978, 324 s.

**МНОГОЗНАЧНЫЕ СЛОВА И ОМОНИМЫ В
СТИХОТВОРЕНИЯХ М.П.ВАГИФА**

С.М.СЕЙДОВА

РЕЗЮМЕ

В статье освещается роль М.П.Вагифа в истории азербайджанского литературно-художественного языка, даются краткие сведения о стиле поэта. Произведения М.П.Вагифа исследуются и анализируются с точки зрения лексических групп слов (многозначных слов и омонимов). Основная цель - показать активность национальных слов в азербайджанском литературно-художественном языке XVIII века.

POLYSEMANTIC WORDS AND HOMONYMS IN THE POEMS BY M.P.VAGIF

S.M.SEYIDOVA

SUMMARY

The article deals with the role of M.P.Vagif in the history of the Azerbaijanian literary language and includes brief information about the poet's style. The poems by M.P.Vagif are studied and analysed upon the lexical groups of words (polysemantic words and homonyms). The main purpose is to show the activity of the national words in the Azerbaijanian literary language in the XVIII century.